

نقش حضرت امام رضا (ع) در شکوفایی و توسعه فرهنگ و تمدن اسلامی

علی اصغر خسروی هفشجانی^۱، عباس رهبری^۲، فریده محمدی^۳

^۱ دانشجوی دکتری تاریخ و تمدن اسلامی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد خمین

^۲ عضو هیات علمی پردیس شهید مدرس سنندج، دانشگاه فرهنگیان، ایران

^۳ کارشناس ارشد دانش آموخته دانشگاه عالی فردوس مشهد

چکیده

فرهنگ و بنیان های تمدن اسلامی از عصر پیامبر (ص) شکل گرفت و این فرهنگ با تلاش بی وقفه ائمه معصومین (ع) به دیگر نسل ها انتقال یافت. مورخان، دوران طلایی؛ عصر شکوفایی فرهنگ و تمدن اسلامی را مدیون تلاش های عصر امام رضا (ع) می دانند، دوران حیات امام رضا (ع) معاصر با اوج گیری نهضت ترجمه است و ایشان در شکوفایی عقل گرایانه معارف و عقاید اسلامی نقش بسزائی داشتند. جلسات مناظره امام با سران فرق و ادیان راه شکوفایی علم را هموار کرد و این بود که با بهره گیری از کتب و آموزه های حضرت رضا (ع) و شاگردان آن حضرت فرهنگ و تمدن اسلامی شکوفا شده و یک حرکت علمی گسترده شروع می شود که گسترش مذهب تشیع، تعالی جایگاه قرآن، نظام مندی ساختار عقاید و باورهای شیعی، آشنایی مردم با جریان اصیل امامت و ... را به دنبال داشت. پژوهش پیش رو، با روش توصیفی - تحلیلی مبتنی بر منابع اصیل تاریخی به بررسی نقش امام رضا (ع) در شکوفایی و توسعه فرهنگ و تمدن اسلامی پرداخته است.

واژه های کلیدی: امام رضا (ع)، فرهنگ، تمدن، تمدن اسلامی، مناظره، فرق، ادیان.

۱- مقدمه

رحلت پیامبر گرامی اسلام (ص) آغاز هجوم اشکار و پنهان برای از میان بردن اسلام و آموزه‌های زلال نبوی بود و همواره امواج فتنه‌ها امت اسلامی را درمی‌نوردید و سبب انحراف سیاسی و عقیدتی مسلمین می‌گشت، در واقع زندگی امامان شیعه حرکت مستمر و طولانی است که از سال ۱۱ ه.ق شروع می‌شود. و به سال ۲۶۰ ه.ق که آغاز غیبت صغری حضرت مهدی (عج) است خاتمه می‌یابد، در این میان تلاش و مبارزه اهل بیت پیامبر علیهم السلام در هر زمانی و به تناسب اوضاع و شرایط هر عصری برای حفظ شریعت، به عنوان مانع در مقابل جریان ضد اسلامی نقش به سزایی در تحقق و شکوفایی تمدن اسلامی داشته است.

این تلاش و مبارزه همه جانبه گاه در صحنه نبرد نمایان می‌شد و گاه در محراب عبادت، گاه بر کرسی علم و اندیشه و... یکی از این موقعیت‌های مهم و سرنوشت ساز زندگی امامان شیعه (ع) دوران حیات سیاسی-اجتماعی حضرت امام علی ابن موسی الرضا (ع) است که این تحقیق به نقش آن امام همام در مسیر شکوفایی و بالندگی فرهنگ و تمدن اسلامی می‌پردازد.

۲- اوضاع سیاسی - فرهنگی جامعه اسلامی پیش از امامت حضرت امام رضا (ع)

اوضاع سیاسی و فرهنگی جامعه اسلامی پیش از دوران امامت حضرت رضا (ع) که در اثر توسعه قلمرو جغرافیای جهان اسلام در تعامل و تضارب عالم آراء و اندیشه‌ها به سر می‌برد، هر عقیده و اندیشه‌ای بانقد و تشکیک اندیشمندان و صاحب نظران مواجه می‌شد، بی تردید احکام و اعتقادات اسلامی نیز از هجمه بی امان تشکیک‌ها و شبهات در امان نبوده و همواره در معرض حملات تخریبی مخالفان قرار داشته است (خرمشاهی، ۱۳۷۳، ج ۴، ص ۲۸۹). در این مصاف و رویارویی امام (ع) با سیل عظیم سؤالات، ایرادات و تشبیهات ملل و نحل مختلف مواجه بود و زودودن پیرایه‌های نادرستی که توسط دشمنان کینه توز بر دامن اسلام و اعتقادات اسلامی نشسته (اسرائیلیات و ...) رسالتی است که آن حضرت را به موضع گیری در قبال این آسیب‌ها و ارائه راه حل‌های اساسی و کارآمد فرا می‌خواند.

افزون بر این یکی از زمینه‌های انحراف اعتقادی در آستانه عصر رضوی که جامعه شیعه را، نیز، دچار پراکندگی کرده بود، شرایط خاص حاکم به زمان امام موسی کاظم (ع) بود که موجب پیدایش شبهات و فرقه‌های مختلفی شده بود که امام (ع) برای پاسخ گویی به شبهات مردم اظهار آمادگی کرد و فرمود: «نه به سوی مرجئه، نه قدریه، نه زیدیه، نه معتزله و نه خوارج بروید بلکه به سوی من بیایید (مجلسی، ج ۴۷، ص ۲۶۲)» لذا امامان بادرک تحولات جدید، باروش‌های تازه که مقتضی آن دوران بود اقدام به پیش برد جامعه شیعی می‌نمودند. بنابر این، اصل مهم نحوه فعالیت حضرت امام کاظم (ع) نیز باتوجه به تغییر شرایط اجتماعی و بیرونی، باسیره امامان پیشین تفاوت اساسی یافت.

۳- دوران امامت حضرت امام رضا (ع)

امام رضا (ع) تقریباً ۳۵ ساله بود که پس از شهادت امام هفتم (ع) در زندان بغداد، عهده دار مسئولیت امامت و حفظ مبانی اسلامی و رهبری شیعیان گردید. مدت امامت آن حضرت در حدود بیست سال بود که به سه بخش متمایز قابل تقسیم است.

۱. بخش نخست ده سال همزمانی با زمامداری هارون الرشید؛ پنجمین خلیفه عباسی.

۲. پنج سال بعدی همزمانی با دوره خلافت محمد ابن هارون؛ معروف به امین فرزند ارشد هارون.

۳. پنج سال آخر دوره امامت آن حضرت، مصادف با خلافت عبدالله ابن هارون؛ مأمون، هفتمین خلیفه و تسلط وی بر کل قلمرو ولایت شرقی جهان اسلامی (ابن بابویه، ج ۲، ص ۲۶۴؛ کلینی، ج ۱، ص ۴۷۸).

امام رضا (ع) در زمان منصور عباسی به دنیا آمدند و در دوره‌های خلافت مهدی، هادی و هارون الرشید به دلیل شرایط سخت و شدیدی که بر اهل به بت و به ویژه پدر بزرگوارشان موسی ابن جعفر (ع) سایه افکنده بود و با توجه به وجود امام هفتم و شرایط نامساعد سیاسی، فرصتی برای ورود امام رضا (ع) به عرصه‌های سیاسی - فرهنگی فراهم نبود.

از سوی دیگر البته با تلاش‌های به عمل آمده توسط امام باقر (ع) و امام صادق (ع) فرهنگ و اسلامی در آن زمان پایه مستحکم و قوی پیدا کرده بود، به طوری که دوران حیات و امامت امام هشتم شاهد اوج گیری گرایش مردم به اهل بیت و دوران گسترش پایگاه‌های مردمی این خاندان است (مجلسی، ج ۴۹، ص ۱۱۵) و جنبش مکتبی شیعه در این زمان از نوعی گشایش و آزادی بر خوردار بوده است که از روایات مختلفی که از امام رضا (ع) به جای مانده است نیز می‌توان به این نتیجه نائل آمد (همان، ص ۱۴۲). ایشان می‌فرماید: «... پروردگار چیزی جز برتری نام و بیان فضل ما را نپذیرفت، به خدا سوگند این به خاطر ما نبوده است بلکه به سبب وجود شریف رسول الله (ص) و نزدیکی ما به ایشان بوده است تا آنجا که امامت و نقل حدیث ما از ایشان بزرگ‌ترین نشانه رسالت پیامبر (ص) به شمار می‌آید» (مجلسی، ج ۴۹، ص ۱۴۲).

به هر حال در طول مدت ده سالی که امامت ایشان مقارن با دوره زمامداری هارون بود، دوران آزادی نسبی و فعالیت فرهنگی - علمی امام رضا (ع) به شمار می‌رود؛ زیرا هارون در این مدت متعرض امام نبود، آن حضرت آزادانه فعالیت می‌نمود. شاید علت مهم این کاهش فشار از طرف هارون، نگرانی وی از عواقب قتل امام موسی ابن جعفر (ع) بود، گرچه هارون تلاش فراوانی به منظور کتمان این جنایت به عمل آورد (ابن بابویه، ۱۳۷۲، ج ۱، ص ۱۹۲). به همین دلیل امام علناً اظهار امامت می‌کردند به طوری که دوستان و شیعیان، امام را از این شیوه بر حذر می‌داشتند، از محمد بن سنان نقل شده که:

به ابی الحسن علی ابن موسی الرضا (ع) در ایام خلافت هارون عرض کردم: شما امر خلافت و امامت خود را آشکار ساخته به جای پدر نشست‌اید، در حالی که هنوز از شمشیر هارون خون می‌چکد، فرمود: «مرا گفتار پیامبر اکرم (ص) نیرو و جرات می‌بخشد که فرمود: اگر ابوجهل توانست مویی از سر من کم کند، بدانید من پیامبر نیستم و من به شما می‌گویم اگر هارون مویی از سر من گرفت بدانید من امام نیستم (مجلسی، ج ۴۹، ص ۱۱۵)»

ایشان پس از بر عهده گرفتن مسئولیت رهبری و امامت به شهرهای مختلفی از جمله بصره رفت تا بتواند به طور مستقیم با مردم خود دیدار کند. امام قبل از ورود نماینده‌ای می‌فرستاد تا مردم را از آمدن خود، آگاه کند؛ سپس با گروه‌های بسیاری از مردم در مورد امامت و رهبری خود گفت و گو می‌کرد.

آن گاه از آنان می‌خواست تا از او پرسش کنند و خود پاسخ‌ها را در زمینه‌های گوناگون می‌داد. پس از بصره به کوفه سفر کرده و با مردم در تماس بود (مرتضی عاملی، ۱۳۷۷، ص ۱۴۲-۱۴۳).

علاوه بر سفرهای امام رضا (ع) و تماس با پایگاه‌های مردمی، امام رضا (ع) در بعد فرهنگی و علمی شاگردانی را تربیت نمود و توانست علوم و معارف اسلامی و حقایق قرآنی را در حوزه اسلام منتشر نماید (شهرستانی، ص ۴۵۴). شاگردانی مانند ابوصلت هروی، سعید اهوازی، سعد ابن سعد، صالح هروی ... و با دانشمندان علم کلام و اهل بحث و سخنگویان و همچنین با دانشمندان غیر مسلمان ملاقات می‌نمود و بحث و مناظره می‌کرد (مجلسی، ج ۴۹، ص ۷۵). از جمله مناظره حضرت با جاثلیق پیشوای مسیحیان، رأس الجالوت رئیس یهودیان، هیرید بزرگ زرد تشتیان را می‌توان نام برد.

امام رضا (ع) در جوانی چنان از فضیلت و دانش بر خوردار بود که مرجع مردم بود و حضرت کاظم (ع) مردم را به ایشان ارجاع می‌داد و می‌فرمود: این پسر، نوشته من است سخنش سخن من و فرستاده او فرستاده من است. هر چه بگوید همان حق است (مفید، ج ۲، ص ۲۴۲). عصر امام رضا (ع) در هریک از این سه بخش از دوره حیات به لحاظ اوضاع و شرایط با هم تفاوت داشت لذا حضرت به تناسب زمان وظایف خود را در راه خدمت به اسلام و رهبری شیعیان انجام می‌داد. دوره دوم امامت امام رضا (ع)

مصادف با دوره خلافت محمد معروف به امین فرزند بزرگتر هارون بود. این دوره از دوره دوم امامت امام رضا (ع) در سال ۱۹۳ ه.ق آغاز شد. امین حدود پنج سال حکومت کرد و در این مدت اقدام و موضع گیری خاصی در برابر امام نداشت و علت آن هم سرگرمی بیش از حد او به خوش گذرانی و همچنین کشمکش های درون حکومت او با برادرش مأمون بود. امام نیز از فرصت استفاده کرده و به گسترش و نشر فعالیت های اسلامی پرداخت و به تحکیم مبانی اعتقادی و دینی در سرزمین های مختلف مبادرت ورزید. با آنکه حضرت خودشان در مدینه بودند، اما نامه ها و دستورهایشان در شهرهای دیگر نفوذ داشت (مجلسی، ج ۴۹، ص ۱۱۶).

دوره سوم امامت امام رضا (ع) که از سخت ترین دوران امامت ایشان می باشد دورانی بود که مأمون به خلافت رسید. نقش آفرینی سیاسی، فرهنگی و تمدنی امام (ع) بیش تر مربوط به دوران ولایتعهدی آن حضرت است، زیرا مأمون یکی از مقتدرترین خلفای بنی عباس بود که توانسته بود رژیم خود را مستقر کرده و به ثبات برساند، جامعه از آرامش برخوردار بود و میدان برای فعالیت های علمی، فرهنگی در کلیه وجوه و سطوح باز بود از این رو نقش امام به عنوان حجت خداوند در جهت افشای حقانیت شیعه، اكمال دین اسلام و برتری آن بر سایر ادیان و اندیشه ها در پاسخ دادن به نیازهای انسان فراهم بود از این رو، امام هشتم (ع) با برگزاری مجالس مناظره، پاسخ گویی به پرسش های علمی نقش بسزایی در گسترش علوم و معارف الهی داشت که رساله های ذهبیه و طب الرضا در حیطه پزشکی و مباحث کلامی در حیطه عقاید و اندیشه ها سر فصل های جدیدی ایجاد نمود که در ذیل به گوشه ای از آن اشاره می شود.

مناظره های امام رضا (ع): مناظره های حضرت به دو گروه داخلی (با فرقه های اسلامی) و خارجی (با علمای سایر ادیان) تقسیم می شود. مهم ترین مناظره های امام (ع) در مواجهه با دانشمندان غیر مسلمان اثبات توحید خدا، نفی تشبیه و جبر و اثبات نبوت پیامبر (ص) و در مواجهه با فرقه های اهل سنت، اثبات امامت امیر المومنین (ع) و الهی بودن امامت ایشان و سرانجام در رویارویی با معتزله ها اثبات عصمت انبیا بود که معتزلیان آن را قبول نداشتند. در این جلسات امام با طرف مناظره به زبان خودش صحبت می کردند، مثلاً با اهل تورات با توراتشان، با اهل انجیل با انجیلشان، با رومیان به رومی بحث می کردند که این مباحث علاوه بر روشن شدن مسائل علمی نقش موثری در شکل گیری وبالنسب فرهنگ و تمدن اسلامی داشت و ادیان و مذاهب مختلف را با واقعیت تشیع و فرهنگ اسلامی آشنا می نمود (طبرسی، ج ۲، ص ۴۵۳).

تربیت شاگردان: امام از هر فرصتی برای نشر سنت های الهی و سیره رسول الله (ص) استفاده می نمودند، یکی از مهم ترین اقدامات ایشان در این زمینه تشکیل حوزه های علمیه بود که از طریق این مجالس علمی شاگردانی را تربیت کردند که در زمان آن حضرت و پس از آن در ترویج اندیشه های ایشان کوشیدند و آثار علمی به ساری نگاشتند که می توان از فضل ابن شاذان نیشابوری، زکریا ابن آدم قومی ... نام برد (نجاشی، ص ۲۴۵).

تألیف طب الرضا یا رساله ذهبیه: این تألیف را امام رضا (ع) به درخواست مأمون در باره حفظ سلامت مزاج، مراقبت در غذاها و نوشیدنی ها و ادویه جات نوشتند و چون مأمون دستور به نوشتن آن، با آب طلا داد به ذهبیه معروف شد؛ که البته حضرت تالیفات دیگری دارند که در جای خود اشاره شده است (امین، دارالتعارف).

۴- شرایط فرهنگی حاکم در زمان امام رضا (ع)

آشنایی با ویژگی های عصر رضوی کمک می کند تا ضمن آگاهی از جو فکری و نوع تفکرات مطرح وقابل توجه در آن دوران، موقعیت ویژه امام رضا (ع) در آن عصر روشن شده و اهمیت و کارستریگ وی مانند ایشان شناخته شود. دوران امامت امام رضا (ع) از جنبه سیاسی وفکری، دوران حساس و خاصی به شمار می رود. از منظر سیاسی هم زمانی با حاکمان مزور عباسی و اقدامات بی امان آن ها برای انتقال حق حاکمیت به خاندان عباسی، موجب تشویش اذهان و غبارآلود شدن فضای جامعه

می‌شد. از منظر فکری نیز عوامل مختلفی چون ترجمه فلسفه یونان و گستردگی قلمرو که به فرایند رهیافت عقاید سایر ادیان و طرح مسائل جدید شدت می‌بخشید، زمینه بروز شبهات و پرسش‌ها را قوی ساخت. براینده این عوامل و عوامل دیگری چون پیدایی و پویایی فرق مختلف کلامی، تحریف احادیث و ... جامعه‌ای چند صدایی و به صورت طبیعی فضایی چالشی را در حوزه اعتقادات اسلامی به دنبال داشت. از این روست که می‌توان مهم‌ترین شاخصه و ویژگی عصر رضوی را آشفتگی عقیدتی و تشتت فکری نامید که وجه تمایز این دوره با دوره‌های قبل و بعد محسوب می‌شود. شایان ذکر است که این شاخصه زاییده علل و عواملی چون، گسترش فتوحات اسلامی، نهضت ترجمه، اوضاع سیاسی و فرهنگی سال‌های پایانی امامت امام هفتم (ع) می‌باشد که هریک به خوبی حکایت گر شرایط خاص حاکم بر جامعه رضوی می‌باشند.

این شرایط خاص فکری و فرهنگی حاکم بر دوران حاکمیت هارون الرشید و مأمون تهدیدی جدی از سوی دشمنان اسلام بود که با سلاح علم و افکار انحرافی بیگانگان به جنگ با اسلام و اعتقادات مسلمین بر خواسته بودند؛ و همین امر وظیفه سنگینی را بر دوش امام هشتم، علی ابن موسی الرضا (ع) گذاشت. امام رضا (ع) به خوبی متوجه عواقب خطرناک این اوضاع حاکم برای اسلام و مسلمین بود، لذا پا به عرصه پیکار و جهاد فرهنگی، فکری و علمی گذاشت و به رویارویی با داعیه داران فکری و متفکران فلسفی و صاحب مسلکان اعتقادی و متکلمان درباری پرداخت (فضل الله، ۱۳۶۶، ص ۱۹۳-۱۸۱).

۵- مراکز مهم علمی در عصر امام رضا (ع)

گفتنی است که عطش جامعه اسلامی و به خصوص شیعیان، برای یادگیری معارف الهی، موجب پیدایش و رونق حوزه‌های حدیثی و مراکز علمی، در نقاط مختلف جامعه اسلامی نیز گردید که از آن جمله می‌توان به مراکز علمی مدینه، خراسان، بغداد و کوفه اشاره نمود. نگاهی گذرا به وضعیت این مراکز علاوه بر اینکه نمایان گر پویایی علمی است، نمایی روشن از اوضاع فکری و فرهنگی آن برهه حساس نیز در این حوزه‌های حدیثی که می‌توان از آن‌ها به حوزه‌های کلامی امامیه نیز تعبیر کرد به دست می‌دهد.

۱-۵) مدینه

باتوجه به قرائن شواهدی که در کتب حدیثی و تاریخی موجود است، مدینه به عنوان پایگاه علمی در زندگی اکثر امامان (ع) نقش مهمی داشته است، امام رضا (ع) بیش‌تر دوران امامت خویش را در این شهر گذراندند. آنچه که در این عصر بیش از همه بر پویایی علمی مدینه می‌افزود مناظرات کلامی و درگیری‌های فکری میان گروه‌ها و فرق مختلف با یکدیگر بود. چنان که در باره مناظرات شخص امام رضا (ع) نمونه‌های متعددی گزارش شده است.

۲-۵) خراسان

باتوجه به شواهد تاریخی، گرایش‌های مختلف شیعی در قرن دوم هجری در خراسان به چشم می‌خورد (جعفریان، بی تا، صص ۱۴۱ و ۱۴۷) که حضور امام رضا (ع) در این منطقه به شکوفایی و رونق جریان شیعی کمک شایانی نمود. حضور امام رضا (ع) در خراسان، موجب مهاجرت بسیاری از امام زادگان از منطقه حجاز و عراق به مرو شد. این افراد که از مسیرهای متفاوت به آن جا عزیمت می‌کردند، موجب رواج تفکر شیعی در کل منطقه ایران و به خصوص مناطق مرکزی شدند (جمعی از محققان، مجموعه آثار دومین کنگره جهانی حضرت رضا (ع)، مشهد، کنگره جهانی حضرت رضا (ع)، ۱۳۶۶، ش).

هم چنین حضور ایشان در بین شیعیان خراسان، به خصوص با عنوان ولیعهد خلافت عباسی، بدانان جرات و جسارت خاصی می‌بخشید که در دوران گذشته بی سابقه بود. تشکیل جلسات علمی، مباحثه و مناظره امام (ع) با دانشمندان اهل سنت و حتی

غیر مسلمان به شفاف سازی مواضع اعتقادی شیعه می‌انجامید. شایان ذکر است که خراسانیان کم‌تر از مردمان مدینه تعصب داشته و آمادگی بیش‌تری برای درک معارف اسلامی از امام رضا (ع) داشتند (طباطبایی، ۱۳۶۲ ش، ص ۲۸۳).

حضرت رضا (ع) با حضور در مرو، در مرز اسلام و ادیان قرار گرفته و به لحاظ جغرافیایی در یکی از نقاط مرزی جهان اسلام حضور یافته بودند، چراکه مصادف با ورود امام به ایران، پیروان ادیان بزرگ نظیر یهود، مسیحیت، زرتشت، بودایی، مانوی و... در این خطه حضور یافتند و با مسلمانان مناظره می‌کردند (ابن بابویه، ج ۱، ص ۱۹۲/علوی، ۱۳۷۹، صص ۷۳-۵۰). به این لحاظ فصلی جدید در زندگانی آن بزرگوار آغاز گردید و آن هم اثبات برتری اسلام به شکل کلامی و معرفتی است. ایشان، با بنیان نهادن یکی از پویاترین کانون‌های شیعی در خراسان، دین را از خطر انحرافات قبلی و بعدی رهایی بخشیدند.

از دیگر برکات حضور امام رضا (ع) تأثیر گذاری در حوزه حدیثی اهل سنت می‌باشد، چنان که خراسان در آن هنگام یکی از مهم‌ترین مراکز حدیثی اهل سنت و از بزرگ‌ترین آن‌ها به شمار می‌آمد، شاهد بر این مطلب استقبال بی نظیر دانشمندان و محدثین به نام اهل سنت و ثبت حدیث سلسله الذهب توسط بیست هزار کاتب و محدث می‌باشد.

۳-۵) بغداد:

شهر بغداد در قرن دوم به برکت حضور امامان معصوم (ع) از جمله امام موسی کاظم (ع) و دیگر امامان به پایگاهی برای شیعیان تبدیل شد و تا قرن پنجم مرکز قدرت مهمی برای شیعیان به شمار می‌رفت.

از طرف دیگر حضور برخی از ملل و فرقه‌های مذهبی در بغداد، مباحثات و مناظرات، رو به فزونی نهاد و موجب مهاجرت محدثان و عالمان شیعه به این شهر شد (اربلی، بی تا، ج ۲، ص ۳۰۸) اما به نظر می‌رسد، آن چه که بیش از همه زمینه رشد و گسترش فقه، حدیث و کلام شیعی را در بغداد مساعد نمود و موجب جذب شیعیان، علما و محدثان به آن جا گشت، حضور چند تن از امامان شیعه در آن جا بود.

۴-۵) کوفه:

شهر کوفه از زمان ولایت امیرمؤمنان امام علی (ع) به مرکز مهمی برای شیعیان تبدیل شد و در دوران ائمه (ع) به ویژه امام صادق (ع) این شهر مرکزیت بیش‌تری یافت. کوفه، در ادامه سیر خود پس از عصر امام صادق (ع) و مقارن با دوره امام کاظم (ع) و امام رضا (ع) شاهد فراز و نشیب‌هایی بوده است و که از آن جمله می‌توان به فعالیت گروه‌های غالی شیعه و ظاهر شدن جریان انحرافی واقفیه اشاره نمود (مؤدب، ۱۳۸۴، ص ۱۲۲).

۶- شکوفایی و توسعه فرهنگ و تمدن اسلامی در عصر امام رضا (ع):

در عصر امام رضا (ع) اوج شکوفایی تمدن اسلامی صورت می‌گیرد، یعنی دورانی که تمدن اسلامی حرکت خودش را شروع کرده و نزدیک به ۸۰ سال از عمر آن می‌گذرد و به یک دست آورد‌هایی رسیده است و امام هشتم (ع) در این برهه از زمان به اوج شکوفایی آن کمک می‌کنند، در این دوره حرکت علمی عمیقی شروع شد که در آن دانشمندان، مردم و ... همه به دنبال تحول علمی بودند.

حرکت علمی حضرت از نظر تأثیر در بقاء اسلام و عقاید مسلمانان، شبیه حرکت و جهاد عملی امام حسین (ع) در عاشورا بود. همان طور که اگر حرکت و جهاد عاشورا نبود اسلام از بعد سیاسی و حاکمیت دین نابود می‌شد، اگر حرکت و جهاد علمی و اعتقادی امام رضا (ع) در دوران حاکمیت هارون و مامون نبود، بسیاری از باورهای دینی و اعتقادات اسلامی نابود می‌شد. در واقع پیکار بزرگ فکری و علمی حضرت در برابر تهاجمات فرهنگی که حکومت عباسیان زمینه ساز آن بود، نجات بخش اسلام

بود. در این جهت حضرت از شیوه‌ها و سیره‌های متفاوت و مناسب با زمان و مکان استفاده می‌نمود لذا حرکت فکری و سیره علمی حضرت را در جهت شکوفایی فرهنگ و تمدن اسلامی را می‌توان به سه بخش تقسیم کرد:

بخش اول: تشکیل مدرسه علمی در مدینه

بخش دوم: تألیف کتب علمی و اعتقادی

بخش سوم: تشکیل مجالس مناظره با فرقه‌های گوناگون

۱-۶- مدرسه علمی امام رضا (ع) در مدینه

امام هشتم (ع) با تشکیل مدرسه علمی و محفل درس و بحث، مبارزه علمی خویش را در مقابل منحرفین و معاندین اسلام شروع کرد (زارعی سبزواری، ۱۳۸۸، ص ۹۶-۱۰۹). در این مدرسه عظیم کارهای بسیار بزرگ و تأثیر گذار علمی و فرهنگی انجام گرفت که به طور مختصر به آن‌ها اشاره می‌کنیم.

الف) تربیت شاگردان

ب) مبارزه با غلات

ج) مبارزه با انحرافات فکری

د) نشر افکار صحیح اعتقادی

۲-۶- تدوین کتب اعتقادی و فقهی

همواره یکی از بهترین راه‌های فرهنگ سازی و فرهنگ سوزی، تألیف و نشر کتاب در طبقات مختلف جامعه بوده است. از حضرت رضا (ع) آثار و کتاب‌هایی نقل شده است که صحت و عدم صحت اسناد این کتاب‌ها به امام هشتم (ع) نیازمند بررسی است.

الف) کتاب «فقه الرضا (ع)»

ب) الرساله المذهبه یا الرساله الذهبیه

ج) صحیفه الرضا (ع)

د) محض الا سلام

ر) پاسخ مسائل ابن سنان و علل ابن شاذان.

۳-۶- مناظره با فرقه‌های گوناگون

مناظره در کل سبک خاصی برای تعلیم و تعلم است که در مکتب اسلام اتخاذ شده و در سایر مکاتب عالیه جهان سابقه ندارد. این شیوه از مبارزه علمی با افکار انحرافی در زمان حیات حضرت و به خصوص پس از انتصاب ایشان به مقام ظاهری ولایتعهدی، به اوج خود رسید که در جای خود به اختصار بیان شد.

۷- نتیجه گیری

عصر حضرت رضا (ع) به دلیل شکوفایی و گسترش علم یکی از شگفت‌ترین اعصار در تاریخ اسلام است و روزگاری که حضرت می زیست، مسائل علمی خواست رونق یافته و با امور سیاسی و اجتماعی به هم تنیده بود، با توجه به اینکه امام از نظر سیاسی کاملاً محدود و قیام‌های اجتماعی علیه حاکمان عباسی رو به فزونی گذاشته و بحران‌های فکری و سیاسی بر جامعه حاکم بود. عوامل مختلفی در نشاط علمی عصر حضرت مؤثر بوده، مانند بحران‌های فکری و ورود ملل مختلف به اسلام و تشکیل فرقه‌های مذهبی که با افکار مختلف سؤالات خود را به ساحت اسلام عرضه کردند، از طرفی سرزمین اسلامی وسیع بود، مهاجرت‌ها از ملیت‌های مختلف در این جغرافیای بزرگ آزاد بود که سبب تبادل افکار به شکل گسترده‌ای می‌شد، این افکار برای پاسخ یافتن بیش‌تر به مکتب ائمه (ع) رجوع می‌کرد و سرچشمه علوم به تولید علوم مختلف منجر می‌شد، حضرت رضا (ع) در این دوره از اسلام اصیل و اندیشه‌های ناب پیامبر اکرم (ص) دفاع کردند و با استفاده از ابزارها و مقتضیات زمان این وظیفه الهی خود را عملی کرد. اندیشه‌های کلامی در این دوره رواج و رونق داشت، اما انحرافات نیز در آن‌ها وجود داشت که به نام دین تمام می‌شد، لذا حضرت با روش علمی خود از جمله پاسخ‌گویی به شبهات علمی و عقیدتی مردم، بر گزاری جلسات علمی برای اصحاب و شاگردان و شرکت در مناظرات علمی و کلامی که با حضور رهبران مذاهب فراهم می‌شد و هم چنین روش علمی خود یعنی دفاع از امامت و مواضع کلامی در برابر مأمون و ارتباط با مردم نقش بی بدیلی در شکوفایی فرهنگ و تمدن اسلامی ایفا نمودند. در جهت ترسیم بهتر و کامل‌تر از نقش بی بدیل حضرت در شکوفایی فرهنگ و تمدن اسلامی پیشنهاد می‌شود حتماً محققانی که در این مسیر گام بر می‌دارند، به مقوله فرهنگ رضوی، جایگاه مقام رفیع حضرت بعد از شهادت و تأثیر این مرقد مطهر در توسعه فرهنگ و تمدن اسلامی و هم چنین سیره عبادی، اجتماعی، سیاسی، فرهنگی حضرت و بهره‌گیری از محتوای روایات اعتقادی رسیده از حضرت و هم چنین شیوه‌های مقابله ایشان با انحرافات اعتقادی را مدنظر قرار دهند.

منابع

۱. مجلسی، محمد باقر ابن محمد تقی، بحار الانوار، بیروت، دار احیاء التراث العربی، چاپ سوم، ۱۴۰۳ ه.ق.
۲. اربلی، علی ابن عیسی، کشف الغمه، ترجمه علی ابن حسین زواره‌ای، تهران، انتشارات اسلامی، چاپ سوم، بی تا.
۳. مفید، محمد ابن محمد، الارشاد فی معرفة حجج الله علی العباد، قم، مکتب بصیرتی، بی تا.
۴. امین، سید محسن، اعیان الشیعه، تحقیق سید حسن امین، بیروت، دار التعارف، چاپ پنجم، ۱۴۱۹ ه.ق.
۵. جعفریان، رسول، تاریخ تشیع در ایران از آغاز تا قرن هفتم هجری، بی جا، سازمان تبلیغات اسلامی، بی تا.
۶. مرتضی عاملی، جعفر، زندگی سیاسی هشتمین امام حضرت علی بن موسی الرضا (ع)، ترجمه خلیل خلیلیان، تهران دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۷۷ ش.
۷. طباطبایی، سید محمد حسین، شیعه در اسلام، قم، انتشارات اسلامی، ۱۳۶۲ ش.
۸. مؤدب، رضا، تاریخ حدیث، مرکز جهانی علوم اسلامی، ۱۳۸۴.
۹. زارعی سبزواری، عباس علی، سیره علمی و عملی امام رضا (ع)، مشهد، به نشر، آستان قدس رضوی، ۱۳۸۸.
۱۰. جمعی از محققان، مجموعه آثار دومین کنگره جهانی حضرت رضا (ع)، چاپ اول، مشهد، کنگره جهانی حضرت رضا (ع)، ۱۳۶۶ ش.
۱۱. علوی، سهراب، امام رضا (ع) در رزم گاه ادیان، مسجد جمکران، ۱۳۷۹.
۱۲. کلینی، محمد ابن یعقوب، اصول کافی، ترجمه سید جواد مصطفوی، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، بی تا.
۱۳. شهرستانی، محمد بن عبدالکریم، الملل و النحل، چاپ دوم، بیروت، مکتب‌العصریه، ۱۴۲۱ ه.ق.
۱۴. طوسی، محمد ابن حسن، اختیار معرفه الرجال، تصحیح و تعلیق میرداماد، تحقیق سید مهدی رجائی، قم، چاپ بعثت، ۱۴۰۴ ه.ق.

۱۵. ابن بابویه، محمد ابن علی، عیون الاخبار رضا (ع) ترجمه حمید رضا مستفید و علی اکبر غفاری، ۱۳۷۲، تهران، نشر صدوق.
۱۶. نجاشی، احمد بن علی، رجال النجاشی، (فهرست اسماء مصنفی الشیعه)، به تصحیح سیدموسی شبیری زنجانی، قم، ۱۴۰۷ ه.ق.
۱۷. خرمشاهی، بهاءالدین، تشیع عقاید کلام، دایرة المعارف تشیع، بی جا، نشر سعید، ۱۳۷۳.
۱۸. طبرسی، احمد بن علی، الا حتجاج علی اهل اللجاج، محمد باقر خراسان، ۱۴۰۳ ه.ق.
۱۹. فضل الله، محمد جواد، تحلیلی از زندگی امام رضا (ع)، ترجمه محمد صادق عارف، مشهد، بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، ۱۳۶۶، چاپ هفدهم.

Imam Reza (greeting to him) role in Islamic civilization and culture development and glorification

Ali Asghar Khosravi Hafshjani ¹, Abbas Rahbari ², Farideh Mohammadi ³

¹Ph.D student in field of history and Islamic civilization, Islamic Azad university, khomain faculty

²Member of faculty member of Shahid Modares University of Sanandaj, Farhangian University, Iran

³Graduate student of Farsad University of Mashhad

Abstract

Culture and fundamentals of Islamic civilization are originated from prop net (greeting to him) era. Dot to huge attempts of imam, this culture is transferred to other generations. Historians believed that glorified era of Islamic culture is related to efforts of imam Reza(greeting to him). During life of imam Reza (greeting to him). Translation movement has been developed and he was very effective to intelligent glorification of Islamic knowledge and beliefs. Imam conversation to practitioners of other religions and sects lead to create necessary bed to scientific development. Using books and thoughts of this imam and his students, Islamic civilization have been progressed. There fore, extensive scientific movement has been created. There fore tashayoe religion and Quran position has been developed, tashayoe beliefs have been structured, people became familiar to Imamat principles, Recent research is analysis based on historical resources that has been performed by descriptive method. There for imam Reza (greeting to him) role is evaluated in Islamic civilization and culture development and glorification.

Keywords: imam Reza (greeting to him), culture, civilization, Islamic civilization, conversation, sects and religions

---